

Aleksandar Prnjat

*APOKALIPSA BEZ OTKRIVENJA: SVETUZAR STOJANOVIĆ
O MOGUĆNOSTI SAMOUNIŠTENJA ČOVEČANSTVA**

APSTRAKT: Mogućnost samouništenja čovečanstva čini stalnu prateću temu u svim knjigama Svetozara Stojanovića napisanim posle njegovog doktorata o metaetici. Kakve god da su teme inače obrađivane, našlo bi se ponešto i o ovome, isprva kao usputno zapažanje i mogući ugao gledanja na glavnu temu, a kasnije, sve više kao posebna oblast razmatranja ili čak kao vodeća perspektiva. U ovom radu rekonstruišem Stojanovićevo tretiranje ove teme. Pošto je kod Stojanovića reč o apokalipsi u sekularnom smislu, ja za nju predlažem, u otvorenoj protivrečnosti sa izvornim značenjem reči, izraz apokalipsa bez otkrivenja. Reč je o apokalipsi u kojoj je preostao samo još kataklizmički aspekt, i utoliko ovaj izraz dobro sledi Stojanovićeve izvorne intencije. U radu izlažem i komentarišem sve faze Stojanovićeovog rada na ovoj temi tvrdeći da ona čini jedinu konstantu u filozofskim i političkim menama njegovog mišljenja.

KLJUČNE REČI: Ekološka etika, praxis filozofija, apokalipsa, oružje za masovno uništavanje, politika životne sredine.

Mogućnost samouništenja čovečanstva čini stalnu prateću temu u svim knjigama Svetozara Stojanovića¹ napisanim posle njegovog doktorata o metaetici.² Kakve

* Rad je realizovan u okviru potprojekta „Etika i politika životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promena prirodnog okruženja“, a koji je deo projekta „Istraživanje klimatskih promena na životnu sredinu: praćenje uticaja, adaptacija i ublažavanje“ br. 43007 i u okviru projekta „Istorija srpske filozofije“ br. 179064 koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije

1 Osim kada je drugačije naznačeno, na knjige Svetozara Stojanovića upućivaću na osnovu izdanja *Izabranih dela* koje je objavio Zavod za udžbenike 2006. To znači da će Stojanovićeve knjige *Savremena meta-etika*, biti označena kao 2006a. Knjige *Između ideala i stvarnosti*, *Istorija i partijska svest* i *Od Marksizma do etatizma sa ljudskim licem* koje je Stojanović preštampano objedinjene pod naslovom *Marksistička kritika komunizma*, biti u tekstu navođene prema toj knjizi kao: Stojanović, 2006b. Knjiga *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije* biće citirana kao Stojanović, 2006v, dok će *Na srpskom delu Titonika* koja je preštampana sa do tada neobjavljenom knjigom *Demokratska (r)evolucija u Srbiji (2000 – 2005)* u jednoj knjizi pod nazivom *Od Titonika do srpske demokratske revolucije 2000–2005* u tekstu biti označena kao Stojanović, 2006g.

god da su teme inače obrađivane, našlo bi se ponešto i o ovome, isprva kao usputno zapažanje i mogući ugao gledanja na glavnu temu, a kasnije sve više kao posebna oblast refleksije ili vodeća perspektiva.

Sve je počelo prilikom jednog Stojanovićevog razmatranja otuđenja.³ Otudjenje i postvarenje⁴ su prepoznatljive teme zapadnog marksizma⁵ u čijim okvirima se kretao i jugoslovenski ogranak praxis filozofije. Iako su danas ove teme gotovo u potpunosti napuštene⁶, krajem šezdesetih godina dvadesetog veka, kada je objavljena Stojanovićeva knjiga, izjašnjavanje o njima predstavljalo je sastavni deo habitusa levičarskih intelektualaca. Tako se, na jednom mestu Stojanovićeve knjige

- 2 Disertacija pod naslovom *Savremena meta-etika* predata je 1961. a odbranjena 1962. na Filozofsko-istorijskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od trenutka kada je dve godine kasnije pod istim naslovom i objavljena (Stojanović, 1964), postala je jedna od najcenjenijih knjiga akademske filozofije u Srbiji, i taj status je zadržala decenijama, sve do danas. Izdanje iz Izabranih dela (Stojanović, 2006a) njeno je četvrto izdanje na srpskom jeziku. Teško je preценiti ulogu ove knjige u srpskoj filozofiji, naročito njen značaj za „emancipaciju od duha provincijalizma, provizornosti i proizvoljnosti“ (Babić, 2006, str. 99).
- 3 Srpski izrazi „otuditi“ i „otudjenje“ su kovanice Jovana Sterije Popovića iz kratkog terminološkog rečnika pod naslovom „Nazivoslovne reči“ iz 1846, a koji je kao rad Društva srpske slovesnosti objavljen naredne godine u novopokrenutom Glasniku društva. (Popović, 1847, str. 1–9). Tu je Sterija latinsku reč „abalienare“ preveo sa „otuditi“, a „abalienatio“ sa „otudjenje“ i „otudivanje“. Upor. Popović, 1847, str. 1
- 4 Opšte je poznat veliki ideo istočnoevropljana u razvoju pojma postvarenja. On bi se mogao pratiti od Lukača (Georg Lukács) i njegove knjige *Istorija i klasna svest* preko Kosikove (Karel Kosik) *Dijalektike konkretnog* pa do obrada ove teme od strane jugoslovenskih praxis filozofa, koji su, uzgred budi rečeno, i inicirali prevodenje ove dve knjige u Jugoslaviji (a prevod Kosikove knjige je izašao u Beogradu iste godine kada i na nemačkom, tri godine pre nego na francuskom i devet pre nego na engleskom). Kao ilustracija izvesnog međunarodnog priznanja za doprinos jugoslovenskih praksisovaca ovoj temi, mogao bi da posluži i podatak da je odrednicu o postvarenju za međunarodni *Rečnik marksističke misli* napisao Gajo Petrović. (Lukács, 1977; Kosik, 1967; Petrović, 1983, 411–413).
- 5 Altiser (Louis Althusser) se i u ovome oštro razilazio sa humanističkim marksizmom, odbacujući vrednost i teorije postvarenja i teorije otuđenja. Obe svoje poreklo imaju u Marksovim ranim radovima koje je Altiser, koristeći se Bašlarovom (Gaston Bachelard) idejom epistemološkog preloma, radikalno odvojio od „naučnog Marksa“. Na Marksove rane radove se pozivao marksistički humanizam primenjujući i razrađujući ideje postvarenja i otuđenja u sopstvenim analizama. Altiser je žestoko osuđivao humanistički marksizam, a u predgovoru za englesko izdanje svoje knjige *Za Marksa* otišao je tako daleko da je ustvrdio da su od tridesetih godina dvadesetog veka Marksovi rani radovi služili „malograđanskim intelektualcima u njihovoj borbi protiv marksizma“. (Althusser, 1969, p. 10). Na početku knjige *Istorija i partijska svest* Stojanović se osvrće na Altiserovu tezu o epistemološkom prelomu kod Marksa, označavajući je kao mit. (Upor. Stojanović, 2006b, str. 173).
- 6 Izuzetak čini pokušaj Aksela Honeta (Axel Honneth) da, u kontekstu teorije priznanja, na inovativan način, obnovi Lukačev pojam postvarenja, pozivajući se, osim na samog Lukača, takođe i na Djuijeve (John Dewey) i Hajdegerove (Martin Heidegger) uvide. (Honneth, 2008).

Između ideala i stvarnosti, njegove u svetu najuticajnije knjige (a mereno brojem citata, i jedne od najuticajnijih knjiga srpske filozofije), autor sa ssodobravanjem poziva na tumačenja Marksovog shvatanja otuđenja koje su dali Gajo Petrović, Vojin Milić i Mihailo Marković (upor. Stojanović, 2006b, str. 25–26). Zatim, uz pozivanje na Marksa, prelazi na sopstveno razmatranje otuđenja koje, ponešto iznenađujuće, završava sledećim rečima:

„Ali, danas se najveće i najvažnije otuđenje ne sreće u proizvodnji sredstava za život, nego za smrt. Svi smo svedoci superotuđenja: ljudske tvorevine sada se kreću oko zemlje, ugrožavajući ne samo pojedince ili klase nego i čovečanstvo kao celinu. U izgledu je apokaliptička „pobuna stvari“ protiv svog tvorca – to antropološko izdanje strašnog suda.“ (Isto str. 36)

Posle ovoga, u knjizi *Istorija i partijska svest*, razmatrajući izvore Marksovog uverenja da postoje zakoni društveno – istorijskog razvoja, i kritikujući ih tvrdnjom da je striktni determinizam dospao u nepovratnu krizu i u prirodnim naukama, Stojanović iznosi i sopstveni argument iz mogućnosti samouništenja čovečanstva:

“Iz istorijskog iskustva danas je poznato i to da zbog novih oružja i moguće ekološke katastrofe nije zagarantovan ne samo napredak, nego ni opstanak čovečanstva, da i ne pominjemo nekakvu nužnost socijalizma”. (Stojanović, 2006b, str. 181).

U sledećoj knjizi, *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem* (koja je na engleskom objavljena pod nazivom *Perestroika: From Marxism and Bolshevism to Gorbachev* (Stojanović, 1988), a čiji podnaslov je, preveden na srpski, Stojanović posle zadržao kao novi naslov za izdanje knjige u izabranim delima), on ponavlja gore navedeni stav, da je u izgledu apokaliptička pobuna stvari protiv svog ljudskog tvorca, gotovo identičnim rečima. (Stojanović, 2006b, str. 301). U istoj knjizi Stojanović primećuje da se od 1945. godine naovamo nalazimo u novoj situaciji: ova novost ima i antropološki i ontološki i istorijski i teološki aspekt. U kontekstu diskusije o krizi marksizma, Stojanović ovu krizu, kao i krizu hrišćanstva, dovodi u vezu sa pomenutom novom situacijom. Takođe iznosi stav da su s tim u vezi u krizi i svi dosadašnji načini mišljenja osećanja i delovanja. (Isto, str. 300).⁷ Stav o apokaliptičkoj pobuni stvari Stojanović citira u još dve svoje knjige. (Stojanović, 2000, str. 156; Stojanović, 2006g, str. 290).

Razlog za njegovo višekratno navođenje bi se jednim delom možda mogao pronaći i u autorovoj potrebi za kontinuitetom vlastite misli. Stojanović je, budući svestan da ne postoji kontinuitet njegovog zastupanja jednog idejnog sklopa, te da

7 Stojanović se godinama kasnije u radikalnom odgovoru na ovu novu situaciju založio za “potpuni antiapokaliptički obrt u našem senzibilitetu, mišljenju i delanju” (Stojanović, 2006g, str. 319).

se u tom smislu o identitetu njegove pozicije teško govoriti, skovao po uzoru na Hegelov termin „lepa duša“ sopstveni ironičan izraz „lep identitet“ (Stojanović, 2002, str. 148)⁸. Ipak je kontinuitet barem jednog shvatanja koje je zastupao mogao da pronade u upozoravanju na opasnost od samouništenja ljudskog roda.

Dijagnoza o “superotuđenju”, odnosno, njena egzemplifikacija u “ljudskim tvorevinama koje se kreću oko zemlje ugrožavajući ne samo pojedince ili klase nego i čovečanstvo u celini”, više deluje kao da pripada *science fiction* registru, zato što sateliti, ako se na njih mislilo, u to doba nisu mogli čak ni da nadgledaju pojedince, kao u Vendersovom (Wim Wenders) filmu *Kraj nasilja* (1997), dok je pominjanje ugrožavanja klasa u ovom kontekstu, kako mi izgleda, imalo čisto retoričku ulogu, da u tadašnjoj društvenoj teoriji, u velikoj meri zaokupljenoj učenjem o klasnoj borbi, bude otrežnjujući glas koji ukazuje na prioritet čovečanstva kao celine. Pomenutom registru nedvosmisleno pripada govor o “pobuni stvari protiv svoga tvorca”, a upravo je taj motiv, godinu dana pre objavljivanja Stojanovićeve knjige, posredstvom Stenli Kjubrikovog (Stanley Kubrick) filma *Odiseja u svemiru 2001* (1968) i potom iste godine objavljenog istoimenog romana Artura Klarka (Arthur C. Clarke), počeo da zaokuplja maštu generacija. U sintagmi „apokaliptička pobuna stvari protiv svoga tvorca“ Stojanović po prvi put uvodi reference na apokalipsu, i to upravo na sekularnu apokalipsu, odnosno, na ono što bi moglo biti nazvano apokalipsom bez transedencije ili, u otvorenoj protivrečnosti sa izvornim značenjem izraza, apokalipsom bez otkrivenja.⁹ Reč je o apokalipsi u kojoj je preostao samo još kataklizmički aspekt¹⁰. Izraz “antropološko izdanje strašnog suda” potvrđuje ovakvo tumačenje: termin „antropološko“ ovde ne upu-

8 U proširenoj verziji objavljeno u Stojanović 2006g, str. 303 i dalje.

9 Danas u srpskom jeziku postoje dva ravnopravna izraza: „otkrivenje” i „otkrovenje”. Opređeljujem se za prvi, pre svega zbog njegove uhodane upotrebe u prevodima poslednje knjige Novog zaveta na srpski. Naime, njega je u svom prevodu upotrebio Vuk (Karadžić, 1969, str. 427), a njegovo rešenje sledili su Emilijan Čarnić u svom prevodu Novog Zaveta (bez godine, str. 489), Lujo Bakotić u svom prevodu Biblije (2003, str. 169), te komisija Arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve u svom prevodu Novog zaveta (1997, str. 477) i World Bible Translation Center u svom (1999, str. 287). Čini se međutim da je „otkrovenje“ u današnjem književnom jeziku, a najkasnije od početka dvadesetih godina dvadesetog veka, kada je ovu reč upotrebio Rastko Petrović u naslovu svoje za srpsku literaturu prekretničke pesničke knjige (Petrović, 1922), u najmanju ruku podjednako frekventan izraz.

10 Ovo nipošto nije neka Stojanovićeve idiosinkrazija; naprotiv, reč je o rasprostranjenoj upotrebi izraza „apokalipsa“ u popularnoj kulturi, ali i književnosti i humanističkim disciplinama. Pošto je procesom sekularizacije aspekt transcendencije gotovo potpuno izbledeo, danas u izrazu „apokalipsa“ preovlađuje momenat kataklizme, pa su retki primeri da se ovaj izraz upotrebljava u sazvučju sa izvornom dvostrukošću njegovog porekla iz Otkrivenja Jovanovog. Jedan takav primer je pesma „Apokalipsa“ Ernesta Kardenala (Ernesto Cardenal) u kojoj, osim motiva kataklizme usled atomskog rata postoji i motiv nove planete. (Up. Kardenal, 1983, str. 69–73).

čuje na posebnu oblast istraživanja – antropologiju, već na ljudsko, odnosno de-transcedentizovano izdanje strašnog suda¹¹.

Već ovde Stojanović intenzivnije počinje da upotrebljava hrišćansku metaforiku očišćenu od hrišćanskih pretpostavki – što će ostati jedno od obeležja njegovog mišljenja apokalipse bez otkrivenja do kraja. Tako je u članku „Marksizam i hrišćanstvo u senci apokalipse” (Stojanović, 1987, str. 16) iz 1987. upotrebljen izraz „u senci apokalipse”, kako će i glasiti naziv odeljka njegove knjige *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem* iz iste godine – koji je i nastao od tog članka. On bi mogao biti parafraza biblijskog izraza „u senci smrti” koji se pojavljuje i u Starom i u Novom zavetu.¹²

U ovoj knjizi iz 1987. godine na delu je izvesno Stojanovićvo distanciranje od marksizma, čak i u „njegovim krajnje revizionističkim oblicima” (Stojanović, 2006b, str. 300), između ostalog, mada, svakako, ne na prvom mestu, i zbog problematike apokalipse bez otkrivenja. Stojanović načelno prebacuje svim oblicima marksizma – dakle i onom kojem po sopstvenom samorazumevanju u to vreme i sam pripada – zaborav čovekove svesti o sopstvenoj smrtnosti, kao i prenebrežavanje ljudske sposobnosti za potiskivanje te svesti. Ovo Stojanović formuliše u marksističkoj, odnosno, praksisovskoj terminologiji, ističući da ova svest i njeno potiskivanje, između ostalog, čini „rodnu karakteristiku čoveka” (Op. cit.). Prenoseći ovu karakteristiku sa oblika jednine imenice „čovek” kojom se označava kolektiv, na nepomenutu kolektivnu imenicu „čovečanstvo”, Stojanović primećuje da, mada znamo da živimo sa realnom mogućnošću i verovatnoćom ratne ili ekološke apokalipse, mi nastavljamo kao da nje nema. Mislimo, osećamo i delamo kao da nije došlo ni do kakve promene, kao da nema tog „apsolutnog novuma” (Op. cit.). Upravo s obzirom na ovo, on iznosi shvatanje da je na delu izvesna prevaziđenost problematike ljudskog zla. Smatra da bi u prednji plan trebalo da dođu teme kao što su bezbrižnost, lakomislenost i nemarnost čovečanstva. Imajući u vidu takve osobine, kao i pomenuti novi ali i najopasniji oblik samozavaravanja, Stojanović se pita da li čovečanstvo uopšte ima šansu da izbegne samouništenje. Naime, apokalipsa bez otkrivenja može da se dogodi i kao puka slučajnost. Ova upozorenja na gubitak kontrole čovečanstva nad sopstvenom sudbinom ostaće trajno svojstvo Stojanovićevog razmatranja mogućnosti samouništenja. (Upor. na primer Stojanović, 2000, str. 157).

Stojanovićev način govora o apokalipsi bez otkrivenja često ima svojstvo kratkog komentara ili parafraze neke refleksije, diktuma, ili opšteg mesta savremene

11 Utoliko je izraz srodan izrazu ekokatastrofa, koju jedan rečnik životne sredine i ekologije određuje kao „događaj čiji rezultat je veoma teško oštećenje životne sredine, posebno ono izazvano ljudskim delanjem” (Collin, 2004, 68). Razlika je u tome što Stojanović najčešće ima u vidu ireverzibilan i konačan događaj.

12 Na primer u Psalmima i u Jevandelju po Luki. (Ps. 107, 10; Lk. 1, 79).

filozofije ili društvene nauke, i to upravo iz perspektive mogućnosti samouništenja. Ponekad se relevantnosti neke teze u najmanju ruku obara cena ukazivanjem na apokaliptički kontekst u kojem se čovečanstvo našlo. On pri tom ne ostaje samo na stavovima filozofije, već uzima u postupak i teološke postavke, literarne formulacije a takođe i političke programe i parole. Utoliko Stojanović lako prelazi preko granica akademskih disciplina, izlazi izvan akademskog polja: sa filozofske analize prelazi na jezik teologije, beletristike, politike. S obzirom na ozbiljnost situacije i veličinu opasnosti na koju ukazuje – disciplinarna samoograničenja mu izgledaju od male važnosti. Utoliko bi, u svetlu mogućnosti samouništenja čovečanstva, pitanje da li je Stojanović teoretičar sa praktičnim smislom ili pre praktičan čovek sa izrazitim teorijskim sklonostima (Kozomara, 1985, str. 155), izgledalo prilično bledo.

Stojanović višekratno upozorava da kod problematike negativne utopije samouništenja „kao da otkazuje jezik“ (Stojanović, 2006b, str. 301), odnosno, da apokalipsa bez otkrivenja (koju on ponekad označava kao autoapokalipsu a ponekad kao samoapokalipsu), „postavlja gotovo nepremostivu granicu u jeziku“ (Stojanović, 2006v, str. 212). Osvetljeni iz ove perspektive drugačije izgledaju politika, moć, međugeneracijska pravda, hrišćanstvo, sporovi između filozofskih stanovišta... Tako Stojanović povodom pitanja o smislu savremene politike konstatuje da se politika tradicionalno tiče moći nad ljudima i prirodom, ali da se sada suočava sa kontingencijom (Upor. Stojanović, 2006b, str. 301). Uz carstvo nužnosti i carstvo slobode koje, sledeći Marksa interpretira kao domen materijalne proizvodnje i domen onog što treba da se uzdigne na materijalnom obilju, on insistira na tome da bi u socijalnu ontologiju trebalo uvesti i carstvo kontigencije (Isto, str. 300 – 301). Iz tog ugla se pitanje legitimnosti političke vlasti pokazuje na sledeći način: usredsređenost na pitanje opstanka ljudske vrste uslov je legitimnosti jedne politike.

Demokratija, viđena kao uticaj građana na uslove u kojima žive, izgubila je, po Stojanoviću, dosta od svoje supstancijalnosti, kada građani mogu da imaju uticaj na sve druge odluke, osim na odluku o opstanku čovečanstva.

Kada pledira da u svetlu ovog uvida treba promeniti i pristup pravdi, Stojanović ima u vidu problem međugeneracijske pravde. Zaista, u svetlu mogućeg atomskog ili ekološkog samouništenja čovečanstva pitanje međugeneracijske pravde se postavlja na posebno zaoštren način. Stojanović prvo podseća da su neki marksisti kritikovali komunističke režime prebacujući im žrtvovanje generacije savremenika zarad sreće budućih generacija. Ne odbacujući ovaj prigovor, Stojanović s pravom upozorava na okolnost da odluke današnje generacije mogu da onemoguće sreću budućih generacija. Štaviše, i samu mogućnost njihovog nastanka. Takve odluke on naziva „neodlukama“, sugerišući da bi njihova konsekvenca bila „apsolutna nepravda“ (Op. cit. str. 302).

Svako će se složiti da su odluke savremenika koje bi onemogućile sreću budućih generacija užasno nepravdne. Da li se, međutim, može govoriti o nepravdi prema onima čiji se nastanak onemogućava, preciznije, koji nikada neće ni nastati? Nisam baš siguran u to. Mada se često govori o pravdi za nevine žrtve ubistava, o pravdi koja treba da bude izvršena u njihovo ime, a ponekad i o pravdi za prošle generacije koji su bili žrtve neke nepravde,¹³ ne vidim kako bismo mogli govoriti o pravdi ili nepravdi prema onima koji nisu postojali, ne postoje i nikada neće ni postojati. Mada nije isto govoriti o onemogućavanju nastanka pojedinačne ljudske jedinice i govoriti o čovečanstvu, i mada bi se lako složili sa intuicijom da je odluka koja bi potpuno onemogućila nastanak novih ljudi užasna, teško je videti u kom smislu bi govor o pravdi i nepravdi prema onima koji nikada neće nastati bio primeren.

Gordijev čvor dileme o tome da li prvenstvo ima egzistencija ili esencija, Stojanović preseca uvidom da su danas i egzistencija i esencija čoveka izložene na milost i nemilost kontingenciji koju je prouzrokovao čovek sam. (Stojanović, 2006b, str. 302). Parafraziranjem Marksove XI teze o Fojerbahu predstavlja poslednju rečenicu njegove knjige Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije: „Filozofi su svet samo različito tumačili, a radi se o tome da se on promeni da bi bio spasen“ (Stojanović, 2006v, str. 218). Uvid o kontingenciji preživljavanja čovečanstva, trebao bi, po Stojanoviću da bude ugaoni kamen nove političke filozofije. Za nju je predložio naziv kontingencijalizam. Evo kako on formuliše njenu osnovnu premisu: „postoji mogućnost i verovatnost da se krug ljudske kontingencije našom krivicom jednom zauvek zatvori: od biološke kontingentnosti čoveka u kosmosu – do kontingentnosti opstanka čovečanstva zahvaljujući njegovom vlastitom stvaralaštvu“ (Stojanović, 2006b, op. cit.).

Stojanović je smatrao da se raspadom Sovjetskog Saveza proširilo lažno osećanje da se ova mogućnost i verovatnoća smanjila. (Kada govori o apokalipsi bez otkrivenja, Stojanović po pravilu „mogućnost“ i „verovatnoću“ piše jednu za drugom). Iako je prestankom hladnog rata veoma smanjena opasnost od atomskog rata između dva bloka, njega je brinula opasnost od nuklearnih sukoba na teritoriji bivšeg SSSR – a, a još više od mogućnosti da nuklearno, hemijsko ili biološko oružje dospe u posed onih koji bi ga koristili za ucenjivanje. Zato upozorava:

13 Valter Benjamin, u svojoj XII istorijsko – filozofskoj tezi kaže da socijaldemokratska ideja radničke klase kao oslobodioca budućih generacija ne daje toliko snage kao Marksova ideja osvetničke klase koja oslobođenje vrši u ime generacije potučenih. Benjamin ukazuje da se spremnost na požrtvovanje pre hrani slikom porobljenih predaka nego oslobođenih unuka (Upor. Benjamin, 1984, str. 85 – 86). Poreklo Benjaminove ideje da sadašnja generacija nosi odgovornost ne samo za buduće generacije već i za nevine žrtve prošlih generacija, Habermas locira u jevrejskoj i protestantskoj mistici, a potom ovu Benjaminovu tezu prevodi u profani uvid da “etički univerzalizam treba za ozbiljno da uzme nepravdu koja se već dogodila i koja je tobože ireverzibilna“. (Habermas, 1990, str. 14).

„'Satanska' kombinacija apokaliptičke tehnologije, provalija između razvijenog i siromašnog dela sveta, demografske eksplozije i ekološke degradacije ozbiljno pretil opstanku čovečanstva“ (Stojanović, 2006v, str. op. cit.).

U tom smislu on iznosi predviđanje da će u XXI veku akcenat u ideološkom opravdanju za dominaciju svetom više biti na opstanku čovečanstva nego na ljudskim pravima i demokratiji (Upor. isto, str. 214). Stojanović u ovoj fazi nema dilemu da je demokratija najbolje društveno uređenje, mada potseća da zbog relativno kratkog trajanja mandata izabраниh upravljača i zbog ograničenih okvira nacionalne države, oni nisu motivisani za rešavanje problema koji leže izvan trajanja njihovih mandata i suverenosti država koje predstavljaju. Utoliko kapitalističke institucije kao što su privatna svojina i tržište sa profitnim interesom, ali i građansko društvo, nacionalna država i regionalne integracije, ne mogu po njemu ni izbliza da iznedre odgovor na opasnost apokalipse bez otkrivenja. Stojanović je skeptičan prema mogućnosti preživljavanja čovečanstva ukoliko ono ne postane zajednica. On ukazuje da u tom pravcu svoju šansu treba da traži i savremena levica: naime u pravcu socijalnog, demokratskog, federalističkog i ekološkog monodijalizma (Stojanović, 2006v, str. 213).

Temom o ulozi velikih ljudi Stojanović se ranije bavio, npr. u knjizi *Istorija i partijska svest*, kritički analizirajući shvatanja Marksa, Engelsa, Lenjina i Trockog (uz ovo upor. Đurić, 1988, str. 166 – 167), dok u apokaliptičkom kontekstu ovoj problematici prilazi tako što u prvom koraku velike ljude, sledeći I. Berlina (Isaiah Berlin), određuje s obzirom na ulogu u izazivanju značajnih i nepredvidivih preokreta u istoriji. U drugom koraku on nadograđuje Berlinovo određenje imajući u vidu vođe u čijim rukama se nalaze apokaliptička sredstva. Ističe da se apokaliptička moć kao i broj ljudi koji njome raspoložuju eksponencijalno povećava. Utoliko će se, smatra Stojanović, sve više smanjivati razlika između condition humaine i condition divine. Stojanović je prilikom prvog razmatranja ove teme izneo stav da se sa kontrolom nad apokaliptičkim sredstvima “veliki čovek” našao u položaju Bogočoveka (Stojanović, 2006v, str. 214 – 215). Kasnije se korigovao pojašnjivši da nije u vidu imao Boga koji se otelovio u čoveku, nego čoveko-Boga, odnosno, čoveka koji se ponaša kao da je u ulozi Boga. One čije odluke mogu da izazovu apokaliptička razaranja je u međuvremenu izdvojio iz reda velikih ljudi predloživši za njih naziv apokaliptičari (Stojanović, 2006g, str. 177).

U knjizi *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem* (1987) on kaže: “Pošto čovečanstvo slučajno može da prouzrokuje apsolutno zlo, postavlja se pitanje da li je hrišćanski Satana izabrao kontingenciju za svoj medij” (Stojanović, 2006b, str. 300). Stojanović smatra da je krajnje vreme da hrišćanstvo da apsolutnu prednost brizi za održavanje čovečanstva i utoliko ukazuje da bi jedna teologija opstanka čovečanstva bila radikalnija od teologije oslobođenja. Pri tom prekoreva one hrišćane, a naročito državnike među njima, koji se nehajno odnose prema opasnosti od

samouništenja čovečanstva. Za njih kaže da nisu ništa bolji od neodgovornih ateista. Ovde se po prvi put javlja i Stojanovićeva sumnja da potpuno profani svet možda uopšte i nema šansu da izbegne apokalipsu. Naime, on smatra da bi u okolnostima moguće autoapokalipse opstanak čovečanstva morala biti sveta stvar (Isto, str. 303).¹⁴

U tekstovima pisanim na ovu temu između 1995. i 2000. godine i objavljenim u četvrtom poglavlju knjige *Na srpskom delu Titonika* Stojanović polazi od dijagnoze duha vremena koju je izneo Gidens (Anthony Giddens) u knjizi *Posledice modernosti* (1998). On navodi da po Gidensu postoje sledeće institucionalne dimenzije modernosti: industrijalizam (koji se odnosi na transformaciju prirode), kapitalizam (odnosno akumulacija kapitala, tržište rada i proizvoda), nadzor (od kontrole informacija do društvenog nadgledanja), vojna moć, odnosno industrijalizacija rata (Upor. Stojanović, 2000, str. 155). Stojanović pominje i da se po Gidensu modernost globalizuje i da ta globalizacija ima sledeće dimenzije: međunarodnu podelu rada, svetsku kapitalističku ekonomiju, poredak nacionalnih država kao i svetski vojni poredak (Upor. isto str. 155). Kao bazične crte postmodernosti, primećuje Stojanović, Gidens identifikuje humanizaciju tehnologije, post oskudični sistem, demokratsku participaciju koja je višeslojna i demilitarizaciju (Upor. isto str. 156). Post – oskudični sistem ima sledeća svojstva: sistem planetarne brige, podrštvljenu ekonomsku globalizaciju, koordinisani globalni poredak i prevazi- laženje rata. Gidens je, piše u nastavku Stojanović, svestan i suprotne mogućnosti koja je skopčana sa velikim rizicima. To su: propadanje prirodnog okruženja odnosno ekološka katastrofa, slom ekonomskog rasta, povećanje totalitarne vlasti, nuklearni sukob ili rat velikih razmera. Ovo bi, po Gidensovom mišljenju koje navodi Stojanović, dovela do:

“...’republike insekata i trave’ ili klastera invalidnih i traumatizovanih ljudskih društvenih zajednica. Nikakva sila providnosti neće neizbežno intervenisati da bi nas spasila, i nikakva istorijska teleologija ne garantuje da ova druga verzija postmodernosti neće istisnuti prvu. Apokalipsa je postala banalna, poznata u istoj meri u kojoj je suprotstavljena činjenicama svakod-

14 Jovan Arandelović, koji Stojanovićevu misao o mogućnosti samouništenja čovečanstva zove „apokalipsizam“, zaveden je Stojanovićevim otvaranjem prema hrišćanskoj terminologiji: „Apokalipsizam i nema kud da odvede nego u neki oblik hrišćanskog stava, jer zlu prilazi kao apsolutnoj nesreći, a ne kao nečem ljudskom“. (Arandelović, 2004, str. 99). Dok je tvrdnja da Stojanovićeva misao i nema kuda da odvede osim u neku vrstu hrišćanstva - proizvoljna, njeno obrazlaženje, Stojanovićevim tobožnjim prilaženjem zlu kao apsolutnoj nesreći a ne kao nečem ljudskom, je napadno pogrešno. Naime, Stojanović izričito naglašava da samouništenje čovečanstva (kao „apsolutno zlo“) upravo i jeste isključivo nešto ljudsko.

nevnog života, pa ipak, kao i svi parametri rizika, ona može postati stvarna” (Gidens, 1998, str. 164; navedeno prema Stojanović, 2000, str. 156).

Stojanović je prilikom navođenja istakao reč apokalipsa, a zatim, ne bez izvesnog zadovoljstva, konstatovao da je “...i kod Gidensa pala reč *apokalipsa*” (Isto). Upravo od nje Stojanović polazi da bi zaoštrio (“kritički radikalizovao”) Gidensovu dijagnozu vremena. On izražava uverenje da je negativna utopija samouništenja realističnija od onoga što je označeno kao pozitivna utopija. Negativnu utopiju samouništenja čovečanstva Stojanović ovde naziva “apokaliptičkom utopijom” (Isto) i bez okolišenja iznosi stav po kojem su negativne utopije dečija igra u poređenju sa apokaliptičkom utopijom (Upor. Ibid., 156)

O mogućnosti samouništenja čovečanstva Stojanović često govori uparujući je sa verovatnoćom: “mogućnost” mu zvuči kao suviše slab izraz, pošto smatra da se ne radi o nečem što je tek moguće, već o nečem što je i verovatno. U njegovom mišljenju samouništenje nije tek puka mogućnost. Najavljena atomskim bombardovanjem Hirošime i Nagasakija 1945. godine, ona, konstatuje Stojanović, čini osnovno obeležje ljudske situacije na razmeđi milenijuma. Čak je i Bekov (Ulrich Beck) izraz “rizično društvo” po Stojanoviću, nedovoljno dramatičan da bi adekvatno opisao savremenu situaciju. Kada konstatuje da se od 1945. apokaliptička mogućnost veoma uvećala, Stojanović nema u vidu isključivo katastrofu koju bi izazvao nuklearni rat, već i biološka, hemijska, radiološka, pa čak i kibernetička “apokaliptička sredstva”. Ostavlja mogućnost proširenja ove liste u budućnosti. Gidensu prebacuje da ne govori o apokaliptičkim teroristima, apokaliptičkim samoubicama i apokaliptičkim ludacima. Sva je prilika da pod apokaliptičkim teroristima Stojanović podrazumeva teroriste koji bi upotrebljavali sredstva za masovno uništavanje, a verovatno, u zavisnosti od snage samog sredstva, i za totalno uništenje. On ne pojašnjava dodatno šta tačno podrazumeva pod “apokaliptičkim teroristima” i “apokaliptičkim samoubicama”. Lako bi se mogao razlikovati slabiji i jači smisao ovih izraza. U slabijem smislu izraz “apokaliptički teroristi” bi se mogao odnositi na teroriste koji bi upotrebljavali sredstva za masovno uništavanje, a pri tome bi, poput bombaša samoubica, svesno i neposredno žrtvovali i sopstvene živote. U jakom smislu izraz bi mogao označavati one teroriste koji poseduju oružje ne samo za masovno, već za totalno uništavanje – pri čemu bi takav teroristički čin nužno pogodio i njih same. Ni jedno od ova dva tumačenja izraza “apokaliptički teroristi” nije u suprotnosti sa Stojanovićevom upotrebom izraza apokalipsa – zato što on govori i o “malim” autoapokalipsama i o “totalnoj” apokalipsi (Upor. Stojanović, 2000, str. 164). Što se tiče izraza “apokaliptički ludaci” on bi mogao biti ili naprosto osuđujući način govora o apokaliptičkim teroristima ili bi se mogao odnositi na jednu podvrstu apokaliptičkih terorista koji za razliku od ovih, nemaju političku agendu, već je posredi samo manje – više zakamuflirana patološka volja ka samodestrukciji. Utoliko bi termin “apokaliptički ludaci” mogao da se

odnosi na one koji, za razliku od samoubica koji agresiju okreću prema sebi, okreću istovremeno i prema sebi i prema svetu koji žele da kazne zbog svojih patnji.

Stojanović ističe da je po njegovom sudu teroristički fanatizam veća apokaliptička opasnost od one koju je Hantington (Samuel Huntington) analizirao pod nazivom “sukob civilizacija”. Apokaliptičkim napadima terorističkih fanatika, dodaje on, uopšte ne bi odgovarao naziv “rat”. Snažnu sklonost ka jezičkim i terminološkim inovacijama koja je i inače pojačana u kasnijoj fazi Stojanovićevog mišljenja (njegov izraz “građanizam” iz opozicije građanizam – nacionalizam, odnosno, građanističko – nacionalističko, je neologizam sa najsupešnijom karijerom u političkoj filozofiji na srpskom jezičkom području, a proširio se i izvan akademskog polja), dolazi do izražaja i u njegovim razmatranjima apokalipse bez otkrivenja. Terminološka reforma koju predlaže treba da isprati visinu uloga, koji nije ništa manji od samouništenja ljudske vrste. Uz ostale propuste, Stojanović zaračunava Gidensu i to da je prevideo mogućnost “apokaliptičkih slučajnosti” (Isto str. 157). Naime, Stojanović primećuje da čovek nikada nije uspeo da stvori savršena tehnološka sredstva. On zaključuje da to neće biti slučaj ni u budućnosti. Kada je kataklizmička tehnologija u pitanju dovoljan bi bio jedan propust u upotrebi takvih sredstava.

Stojanović insistira na jedinstvenosti situacije u kojoj se čovečanstvo našlo. Naime, opasnost od samouništenja je ireverzibilna. U tom smislu on kaže da “čovečanstvo igra *apokaliptički rulet*” (Isto).¹⁵ On upozorava da nemamo dovoljno kontrolu nad sopstvenom sudbinom, dodajući da smo i u treći sa apokaliptičkim vremenom. Ovaj izraz se svakako odnosi na vreme koje je čovečanstvu još preostalo do katastrofe. Na to upućuje i njegov komentar Gidensove metafore o čovečanstvu koje se “vozi zmajevim kočijama”, a koja je po Stojanoviću uspela utoliko što ukazuje na odsustvo kontrole, ali je nedostatna jer nas ne upućuje na pitanje da li je čovečanstvu uopšte još ostalo vremena. Što se tiče odsustva kontrole, teško je ne zapaziti da i pored svih opravdanih upozorenja o tome da čovečanstvu izmiče kontrola nad sopstvenom budućnošću, neki savremeni filozofi demonstriraju sklonost da u pojedinim svojim određenjima apstrahuju od ove mogućnosti na takav način da izgleda kako je potpuno gube iz vida. Tako na primer Parfit (Derek Parfit), govoreći o mogućnostima nas ljudi da razumemo razloge i na njih odgovorimo, kaže: „Ove mogućnosti su nam dale veliko znanje i moć da kontrolišemo budućnost života na planeti Zemlji“ (Parfit, 2011, str. 31).¹⁶

15 Metaforu apokaliptičkog ruleta koji opisuje situaciju u kojoj se čovečanstvo našlo Stojanović je upotrebio takođe i u jednom razgovoru iz 1998. godine koji je objavljen 2010. (Upor. Nikitović, 2010, str. 36).

16 Rekao bih da se ovde kod Parfita radi naprosto o jednoj pohvali pomenute sposobnosti, a ukazivanje na njenu izuzetnost u filozofiji seže, na izvestan način, od Parmenida. (Mada su se u virtuoznosti njene upotrebe isticali i ljudi koji su radili u drugim disciplinama, pohvalama su

Stojanović Gidensovoj metafori dodaje sopstvenu metaforu peščanog sata: taj sat čovečanstvo vidi odozgo znajući samo to da vreme otiče, ali ne i koliko ga je preostalo. Predlaže i metaforu broda „humanik” na koji se čovečanstvo ukrcalo. Ova, ne baš naročito uspela, igra reči je napravljena da potseća na Titanik. Gidensovim analizama reagovanje čovečanstva na rizik od samouništenja Stojanović dodaje da je apokaliptičkoj dispoziciji ljudskog roda inherentna ogromna volja za samozavaravanje i pasivno iščekivanje (Stojanović, 2000, str. 159).

Ono što je u knjizi *Između ideala i stvarnosti* izgledalo kao jedno gotovo usputno zapažanje prilikom razmatranja otuđenja (Stojanović, 1969, str. 41), postalo je vremenom nešto na čemu se insistira: tako na primer u knjizi *Na srpskom delu Titonika* Stojanović, odajući priznanje Hegelovim uvidima izraženim kroz metaforu o odnosu gospodara i sluge i njihovoj međusobnoj borbi za priznanje, dodaje da se od sredine 20. veka kao centralni problem nameće odnos između „čoveka i njegovog stvaralaštva“ (Stojanović, 2000, str. 160).¹⁷ Uz ovo Stojanović takođe izražava uverenje da naglasak više ne može biti na borbi za priznanje između gospodara i sluge, već da bi akcente trebalo pomeriti na borbu za opstanak čovečanstva. Ovim povodom bi se možda moglo primetiti da se time, na izvestan način, akcenti vraćaju na raniju, Hobzovu (Thomas Hobbes) paradigmu teorije društva, sa borbom za opstanak, odnosno samoodržanje, kao središnjim motivom¹⁸. Međutim, upravo je Hegel u *Jenskim spisima* borbu za održanje preokrenuo u borbu za priznanje. (Upor. Honet, 2009, str. 10 i dalje). Utoliko bi isticanje borbe za opstanak u prednji plan bio, u neku ruku, povratak na ranije, predhegelovske, motive mišljenja, ali sada sa odlučujućom razlikom koju čini borba za opstanak samog čovečanstva. Uostalom, Hegelov model borbe za priznanje ne izgleda nužno prevaziđen: ne samo što od njega danas polazi jedna relevantna teorija priznanja (Honneth, 1992; Honneth, 1996; uz ovo takođe upor. razmenu u: Frazer and Honneth, 2003; a takođe i Honneth, 2010, str. 49 – 62), već i zato što bi taj model, čini se, mogao biti primenjen upravo na slučaj na koji sam Stojanović više puta upućuje (Stojanović, 2000, str. 157; Stojanović, 2006g, str. 292): slučaj da oni (vojno i ekonomski) slabiji proizvedu ili nabave apokaliptička sredstva.

Utoliko Stojanović sasvim umesno dovodi u vezu sve dublji jaz između bogatih i siromašnih, moćnih i nemoćnih, naučno i tehnološki razvijenih i nerazvijenih, informisanih i infomatizovanih, neinformisanih i neinformatizovanih, onih sa

se, kao gotovo ritualnim delom svoje delatnosti, odlikovali filozofi, kako vidimo sve do danas). Ova sposobnost je od Platona razmatrana kao logon didonai.

17 Pri tom se, dakako ne misli na umetničko stvaralaštvo, već na ovladavanje apokaliptičkim tehnologijama. Za formulaciju iz *Fenomenologije duha* up. Hegel, 1986, str. 112 – 119.

18 Tezu da je samoodržanje temeljan motiv ne samo kod Hobza, već i šire u ranoj modernoj filozofiji (uključujući etiku, političku filozofiju, antropologiju i metafiziku), zastupa Dieter Henrich (Dieter Henrich, 1982, S. 83 – 108).

najboljim zdravstvenom negom i sve većim mogućnostima za produženje života i onih koji nemaju ni osnovnu zdravstvenu zaštitu, komforno naseljenih i prenaseljenih – sa mogućnošću da se i ovi drugi domognu apokaliptičke tehnologije, odnosno apokaliptičkih oružja.¹⁹ On ukazuje da će tada podela sveta na marginalizovane i moćne biti relativizovana (Stojanović, 2000, str.164; Stojanović, 2001, str. 6; Stojanović, 2006g, str. 292), što je svakako tačno barem u smislu koji Stojanović ima u vidu: u smislu mogućnosti da se inicira samouništenje čovečanstva.

Kao jedino rešenje Stojanović predlaže konstituisanje neke vrste svetske konfederacije, a možda čak i federacije. Mogući zametak takvog svetskog poretka on vidi u Ujedinjenim Nacijama. Smatra da bez takvog ujedinjavanja neće biti moguće uspešno se „odupreti opasnosti apokaliptičkih sukoba nacionalizama, šovinizama, religionizama, civilizacionizama i drugih kolektivinih identitetizama“ (Stojanović, 2001, str. 6).

Posle svih političkih i filozofskih promena, u kojima se Stojanović ideološki preobražavao u ideološkom spektru od marksiste koji je podržavao antitržišno orijentisani levičarski pokret iz 1968. godine (Upor. Stojanović, 2006g, str. 318), posedujući tipična svojstva pripadnika jugoslovenske i srpske generacije šezdesetmaša sa njihovom „kritikom titoizma s leva“,²⁰ da bi onda postao marksistički kritičar komunizma, zatim i nemarkstistički kritičar komunizma, pa potom teoretičar koji prihvata pluralističku demokratiju, a onda i dominaciju kapitalističkog načina proizvodnje i prisvajanja (isto), Stojanović je zaključio da nam kao čovečanstvu nema druge nego da se ujedinjujemo na globalnom nivou – kako bi se usredsredili na „borbu za opstanak pred apokaliptičkim opasnostima“ (Stojanović, 2006g, str. 296).

Aleksandar Prnjat
Alfa univerzitet, Beograd

Filmovi

2001: A Space Odyssey, 1968, USA, MGM, Stanley Kubrick.

The End of Violence, 1997, USA, Metro-Goldwyn-Mayer, Wim Wenders.

19 Stojanović smatra da bi puki razboriti egoizam upućivao države blagostanja da pomognu države bede, primećujući da, na nesreću, Rolsovo (John Rawls) načelo, po kojem društvene i ekonomske nejednakosti treba tako da budu uređene da budu od najveće koristi za one u najnepovoljnijem položaju, nije još uvek ostvareno ni unutar država koje su najbogatije, najdemokratskije i najsocijalnije. (Stojanović, 2000, str. 163).

20 Ovaj izraz preuzeo sam od Todora Kuljića (2008, str. 88).

Literatura

- ***(Bez godine izdanja) *Novi zavet* (Preveo Emilijan M. Čarnić), Beograd: Biblijsko društvo.
- ***(1969) *Novi zavjet Gospoda našega Isusa Hrista* (preveo Vuk Stef. Karadžić), u: Dela Vuka Karadžića, Beograd: Prosveta.
- *** (1997) *Sвето писмо: Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*, treće ispravljeno izdanje, (Prevod Komisije Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve), Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- ***(1999) *Novi zavet : savremeni srpski prevod* (prevod World Bible Translation Center) Bački Petrovac: Hrišćanski evangelizacioni centar.
- ***(2003) *BIBLIJA: Stari i Novi zavet* (prevod Lujo Bakotić), Beograd: Metafizika.
- Althusser, L. (1969). *For Marx*. London, New York, Verso.
- Arandelović, J. (2004). Svetozar Stojanović: Apokalipsizam i filozofija. U: Arandelović, J. *Spisi savremenih srpskih filozofa II, Ogledi, osvrti i kritike*. (str. 95 – 100). Beograd: Institut za filofiju Filozofskof fakulteta u Beogradu.
- Babić, J. (2006). Meta – etika. *Theoria*, 1 – 2, str. 99–125.
- Benjamin, V. (1984). Istorijsko – filozofske teze. U: V. Benjamin, *Eseji*. Beograd, Nolit.
- Đurić, D. (1988). Svetozar Stojanović, Istorija i partijska svest, *Thema*, 11-12, str.165–171.
- Frazer, N. and Honneth, A. (2003). *Redistribution or Recognition?: A Political – Philosophical Exchange*. London, New York, Verso.
- Habermas, J. (1990). *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*, The MIT Press.
- Hegel, G. V. F. (1986). *Fenomenologija duha*. Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod.
- Henrich, D. (1982). Grundstruktur der modern philosophie. In: Henrich, D. *Selbstverhältnisse: Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie*, Stuttgart, Reclam, str. 83 – 108.
- Honneth, A. (2010). *The Pathologies of Individual Freedom: Hegel's Social Theory*. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Honet, A. (2009). *Borba za priznanje: Moralna gramatika društvenih sukoba*. Beograd, Albatros plus.
- Honneth, A. (2008). *Reification: A New Look at an Old Idea, With Commentaries by Judith Butler; Raymond Guess, Jonathan Lear*. Edited and Introduced by Martin J. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Honneth, A. (1992). Integrity and Disrespect: Principles of a Conception of Morality Based on the Theory of Recognition. *Political Theory*, Vol. 20 No. 2, 187 – 201.
- Kardenal, E. (1983). „Apokalipsa“. U: *Psalmi i druge pesme*. Beograd. Dom omladine Beograda.
- Kozomara, M. (1985). Dijalektički fragment. *Theoria*, 1 – 2.

- Kosik, K. (1967). *Dijalektika konkretnog: Studija iz problematike čoveka i sveta*. Beograd: Prosveta.
- Kuljić, T. (2008). Istorijske, političke i herojske generacije – nacrt okvira i primena. *Filozofija i društvo*, 1, str. 69 – 107.
- Lukács, G. (1977). *Povijest i klasna svijest*. Zagreb, Naprijed.
- Nikitović, A. (2010). Život u senci apokaliptičkog ruleta: razgovor sa Svetozarom Stojanovićem. *Filozofija i društvo*, 3, str. 35 - 69.
- Parfit, D. (2011). *On What Matters*. Volume One, Oxford: Oxford University Press.
- Petrović, G. (1983). Reification, in: *A Dictionary of Marxist Thought*. edited by Bottomore, T. Harris, L. Kiernan, V. G. Miliband, R. Cambridge, MA, Harvard University Press, 411 – 413.
- Petrović, R. (1922). *Otkrovenje*. Beograd, S.B. Cvijanović.
- Popović, I. S. (1847). Nazivoslovne reči. *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, Svezka I, str 1-9.
- Stojanović, S. (2006a). *Savremena meta etika*. Izabrana dela / Svetozar Stojanović knj. 1, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stojanović, S. (2006b). *Marksistička kritika komunizma*. Izabrana dela / Svetozar Stojanović knj. 2, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stojanović, S. (2006v). *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*. Izabrana dela / Svetozar Stojanović knj. 3, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stojanović, S. (2006g). *Od Titonika do srpske demokratske (r)evolucije (2000–2005)*. Izabrana dela Svetozar Stojanović knj. 4, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stojanović, S. (2002). O filozofskom i političkom identitetu (Od disidentskog marksiste do revolucionarnog demokrate). *Filozofija i društvo*, 21, 137–164.
- Stojanović, S. (2001). Iluzija o kraju istorije. *Politika*, 17. oktobar, str. 6.
- Stojanović, S. (2000). *Na srpskom delu Titonika*, Beograd, Filip Višnjić, Centar za socijalna istraživanja.
- Stojanović, S. (1988). *Perestroika: From Marxism and Bolshevism to Gorbachov*, Buffalo, N.Y., Prometheus Books.
- Stojanović, S. (1987). Marksizam i hrišćanstvo u senci apokalipse, *Književna reč*. 16.
- Stojanović, S. (1969). *Između ideala i stvarnosti*. Beograd, Prosveta.
- Stojanović, S. (1964). *Savremena Meta-etika*. Beograd, Nolit.
- Collin, P.H. (2004). *Dictionary of Enviroment & Ecology*. London, Bloomsbury.

Aleksandar Prnjat

**Apocalypse Without Revelation:
Svetozar Stojanović on the Possibility of Self-Destruction of Humanity**

(Summary)

The possibility of self-destruction of the humanity presents a constant accompanying topic in all books of Svetozar Stojanović written after his doctoral dissertation in meta-ethics. Whatever topics being elaborated, there would always be something on this matter. At the beginning these were only incidental observations and a possible standpoint on the main topic, but later it became more often a distinctive field of observation or even a prevailing perspective. In this paper the author reconstructs considerations of Stojanović on this topic in the light of his apocalyptic terminology. Since Stojanović refers to apocalypse in the secular sense, I name it, in a straightforward opposition to its original meaning, the apocalypse without revelation. It is the apocalypse in which the cataclysmic aspect is the only left and I demonstrate that this term follows Stojanović's original intentions faithfully. In the paper, I present and comment on all the stages of Stojanović's work on this topic, thus claiming that it constitutes the only constant in philosophical and political phases of his thought.

KEY WORDS: Environmental ethics, praxis philosophy, apocalypse, weapons of mass destruction, environmental politics